

Пламен Атанасов

ДЪРВОРЕЗБЕНИТЕ ТАВАНИ В ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Plamen Atanasov

WOOD CARVED CEILINGS DURING THE BULGARIAN REVIVAL

Abstract: During the epoch of the Bulgarian Revival, a new kind of home culture was established. Gradually traditional folk culture gives way to European. This process reflected in changes in the residential architecture, furnishings and decoration of the home. The lounge turns into the center of the house and its ceiling is the most suitable place for decorative carving. During the Revival period, carving ceilings, apart from residential architecture, are also widespread in many churches and monasteries. The wood-carved ceilings are a characteristic manifestation of Renaissance worldview and aesthetics, helping to invent, transform and further develop the tradition in the work of a carver of this era.

Keywords: *Bulgarian Revival, wood carved, carver, ceilings, architecture, decoration, decorative carving.*

Епохата на Възраждането е преломен етап от българското културно развитие. Изгражда се нов тип битова култура, на която носител е гражданската буржоазия. Постепенно и с плавен преход, с множество прояви на консерватизъм и застои традиционната народна култура, запазена главно в патриархалното село, отстъпва мястото си на новата европейска култура. В новообособените като център за стоково-занаятчийска продукция възрожденски селища развитието на различни занаяти е подпомогнато от по-широкото потребителско търсене. Художественият живот е разполовен на полюси – художествените занаяти (специализираното), от една страна, и домашното художествено производство (неспециализираното творчество), от друга. Домашното художествено творчество, принадлежащо на миналото, продължава да съществува и се запазва през целия XIX век. Добре запазено е на териториите, останали до Балканската война под османско иго. Пазители и продължители на домашното художествено творчество (народно облекло, шевици, овчарска резба и др.) са селото и отчасти малкият град. Неспециализираното художествено творчество е доразвито и дообогатено от възрожденския тип култура, като постепенно прераства в художествен занаят. Това е нов тип многопластова битова култура на занаятчийско-търговската буржоазия. Характерни са европейски влияния в жилищната архитектура (т.нар. пловдивски тип къща), в обзавеждането и украсата на дома. Внос на европейски порцелан, стъкло и мебел. Все още се използват медни, оловно-калаени и керамични съдове, украсени по принципите на старата художествен традиция. Бавно, но сигурно се извършва преход от домашно (за собствени нужди) към пазарно художествено производство. Европейският художествен опит, адаптирайки се към българските условия, води до създаването на симбиозни художествени форми. Такива са стенописите в къщите, шукатурата, писаните (брашовски) сандъци, резбованите тавани и др.

Според Никола Мавродинов резбованите тавани възникват „едва в средата на XVII век, защото старата българска къща не познава скулптирания таван. Последният се явява у нас под влиянието на италианската ренесансова и барокова архитектура. И той приема тук други форми в зависимост от

местните условия и изисквания¹. Поради преходния характер на дървения материал по-ранни образци на резбени тавани не са запазени. През Възраждането се оформят няколко типа къщи, съобразени с бита, естетическите потребности и особеностите на пейзажа и климата. По-известни, със свои характерни локални черти, са западен, тетевенски, пловдивски, родопски, бански, strandжански, копривщенски, жеравненски и черноморски. Наченките на художествен синтез през XVII в. са преосмислени, трансформирани и доразвити през епохата на Възраждането, за да се превърнат в значима творческа проява. От всички изкуства, активно формиращи интериора на възрожденската къща, най-голям дял се пада на дърворезбата. Дърворезбата във всичките си форми (овчарска, горянска, дълбока релефна резба) навлиза по касите и арките на врати и прозорци, самите врати, полиците, долапите, таваните и др. Овчарската и горянската резба запазват старите традиции, а дълбоката релефна резба е доразвита с новото европейско светоусещане. Местните традиции се оказват решаващи за резбената украса на къщата. Това важи както за изработката на домашните иконостаси и сватбени сандъци, така и за резбованите тавани.

През XIX в. строежът на нови и големи къщи се засилва. Това се случва в търговските и занаятчийските селища на страната. Новият тип строителство изисква и нови методи за овладяване на архитектурното пространство. Това води до резбено-столарско украсяване на врати, долапи и др., като акцентът пада върху украсата на тавана. Салонът се превръща в център на къщата, а неговият таван се явява като най-логичното и подходящото място за декоративно оформление. Помещението, предназначено за тържествени случаи, в което се канят гости, показва се чеиза на булката и т.н., съответно изисква и най-хубавата и богата украса. През втората половина на XIX в. украсата на таваните в градската къща е сложна, пищна и в синхрон с представителния облик на интериора.

Дървените тавани дават свобода за разгръщане възможностите на дълбоката, „скулптурната“ резба. Съществуват тавани, изпълнени по „дърводелски“ начин, и тавани, които в основната или по-голямата си част са рязани с дълбока резба. „Дърводелските“ тавани са изпълнени чрез подреждане на различни по геометрична форма плоскости и профилирани ленти, като възможностите за композиционни съчетания са многобройни. Украсата и при двата типа тавани е най-богата в центъра. Обикновено в центъра е поместена кръгла или елипсовидна по форма розета с радиално разположени лъчи или преплетени ластари (житни класове, акантови листа). Центърът е символ на животворящото слънце, като пожелание за процъфтяване на фамилията, здраве и плодородие. Семантиката е свързана с вярата в заклинателното предизвикване на добрите сили, пазители на къщата. Представителният характер на тези таванни „слънца“² се дължи на взаимното допълване на естетично и семантично.

Геометричен и смислов център се явява т.нар. „огледало“³. „Огледалото“ е притегателен център не само с пластичността си, но и с вложените в него символи и мотиви, свързани с представите на възрожденският човек за заобикалящия го свят. Въпреки многообразието на художествени интерпретации и богатството на орнаментален регистър, можем да определим няколко типа таванни „огледала“, влизащи и в някакви регионални рамки въз основа на общи белези и характеристики. Пластичните решения са разнообразни и зависят от уменията и подхода на майстора резбар. От „огледала“, чиято композиция е решена от еднакви елементи, подчинени на принципите на определена симетрия, ритъм и баланс, през такива, които са изградени от централен мотив, имащ характер на цялостна, единна и завършена композиция, до „огледала“ от смесен тип. Смесеният тип „огледала“ биват такива, които са с централен мотив, разположен върху неутрален фон, и такива, които са с централен мотив, който е извлечен от орнамента на фона. В този случай централната розета се явява пластично и композиционно развитие и завършек на орнаментиката от периферията (фона). При гладкия, скован от рендосани дъски фон и пластично разработената централна розета се търси контраст между активната централна част и пасивния, спокоен фон. Примери за такъв тип подход са таван от Хекимската къща в Кюстендил, двата тавана от първия етаж на музейната къща в Гоце Делчев, таван от салона на Гърковата къща в Копривщица и др. В случая с таванния централен мотив, извлечен от фона, ключово е намирането на

¹ Мавродинов, Н. Българската резба. // Земя и хора, 1947, № 7, с. 3.

² Използва се като сравнение от Х. Милчева в отразяването на облога в Трявна през 1808 г. – Вж. Милчева, Х. Разговор за дърворезбата. С., 1989, с. 9.

³ Използва се като сравнение от В. Ангелов, както и понятието „асма тавани“. – Вж. Ангелов, В. Панорама на възрожденските приложни изкуства. С., 1998, с. 126–127.

съотношение между мотивите от централната розета и украсата извън нея. Тук „огледалото“ е кулминацията на заложените орнаментални търсения, поставени като начало в периферията и доведени до пластичната си чистота и завършеност в логически и геометричен център. Примери за този тип търсене са таванът в Хаджипеневата къща в Самоков, таванът на Сиврикозовата къща в Казанлък и небезизвестният таван на Димитър Ошанеца в Даскаловата къща в Трявна⁴.

Изобразителното начало в пластичния подход е оставено на втори план за сметка на пропорцията, ритъма и симетрията на формообразуващите елементи на „огледалото“. Тук намереният баланс между чистата структура и пресъздаването на природни форми е основополагащ. Въз основа на това се постига търсеното от майстора резбар общо естетическо въздействие.

За първообраз на резбованите тавани се смятат т.нар. „асма тавани“. Те са изградени от гладко рендосани и профилирани по краищата дъски. При присъединяването на тези дъски и благодарение на различната им ширина се създава приятен ритъм от опростена и балансирана пластична структура от профили и празни полета. Друг подход е ръбовете на присъединените дъски да са покрити (обшити) с профилирани дървени ленти, като така пластиката на тавана се обогатява значително. Тук геометрията е основополагаща. „Мрежа“, изплетена от квадрати, правоъгълници, многоъгълници, ромбове и кръгове. Не липсват обаче и допълнителни пластични акценти, които дообогатяват изчистената линейна рационалност. Геометрията може да бъде омекотена и чрез пластичната обработка на страничните ръбове на дъските, чрез потъването им или чрез разработването им като стилизирани растителни мотиви. „Мрежата“ на тавана от къщата на Георгиади в Пловдив например е изплетена от удвоени кръгове, а точките на взаимното им допиране са трансформирани в малки квадрати. Благодарение на креативния майсторски подход е избегната монотонно повтарящата се и предвидима при повтарянето на един и същи геометричен елемент пластичност. Въображението разгръща композицията и я прави по-свободна. Друг пример е таванът в къщата на Кулумджиев в Пловдив, който е изграден от звездообразни мотиви. Художественият подход тук е продиктувал вклиняването на лъчите на тези звездообразни мотиви, като по този начин образуваната таванна равнина се превръща в арена на игра на форми, изпълнена с движение и напрежение. Още такива примери можем да намерим в реализацията на таваните в Сарафската къща в Самоков, в къщи от Асеновград, Казанлък, Сливен, Копривщица. Художественото въздействие тук се постига чрез прилагането на два декоративни принципа. Първият е участващите в пластичната структура градивни елементи да са добре пропорционирани и симетрично организирани. И вторият е смекчаването на геометричната същностна характеристика и измерения на таванната плоскост чрез засилване на органичната взаимовръзка на елементите от формообразуването.

През Възраждането разпространяването на едни и същи композиционни решения за резбовани тавани в различни краища на страната се дължи на засилената мобилност на майсторите резбари.

Изработката на **Берковските тавани** се вписва в периода след Кримската война. Градската жилищна архитектура от Берковица е обвързана с архитектурата на селската къща от Западна България. В помещенията ѝ преобладават „асма тавани“, докато в по-богатите къщи се появява централна розета с дълбока резба. Композиционното изпълнение на таваните е решено под формата на осмостенни розети. Около тях се вие повлек (профилирана лента, растителен мотив) в един или два пояса. Осмостенът е съставен от триъгълници, като всеки от тях е запълнен със стилизиран флорален мотив, аканти и гроздови зърна. Макар в двете градски църкви да работят баща и син Фандъкови, се смята, че за украсата на градските къщи е привлечен друг майстор резбар – оригинална локална художествена проява с неизвестен автор. В изработката им са вложени художествени умения, вкус и усет за представителност. Такива примери са таваните от къщата на Хаджи Юсеин Златията (сега музей) и други, които са запазени и експонирани в градската художествената галерия.

Самоковски тавани. През XIX в. в Самоков се утвърждават два типа къщи. Първият е традиционен, местен тип къща, унаследен от Късното средновековие, докато през втората половина на същото столетие навлиза „втори строителен тип къщи на заможни самоковци, които се приближавали до типа на пловдивските симетрични къщи. Вховете им били оформени с колонни портици и двурамени стълби, а вътре имали просторни стаи, наредени около голям салон“⁵. И за двата типа къщи

⁴ Димитър Ошанеца – майстор и Иван от Бочуковци – негов ученик, осъществяват приетият за първи резбарски конкурс съревнование. Печели Димитър Ошанеца.

⁵ **Рошковска, А.** Самоков. Паметници на културата. С., 1997.

са правени дърворезбени тавани, но при резбата на по-съвременния тип къща (най-вече в салона) се търси по-голяма тържественост и представителност. Както двата типа къщи, така и резбените тавани от този регион могат да се категоризират като два основни вида. За един от методите за създаване на централната таванна розета е характерно налагането на два квадрата един върху друг под ъгъл от 45 градуса. Чрез удвояване на страните (фасетиране) на получения сложен геометричен елемент се увеличава и площта за пластичен акцент. Ръбовете на страните се профилират, а някои от полетата се запълват с живописни орнаменти. При така получената „мрежа“ от пластични и живописвани ромбоидни форми около централната розета се постига богат и раздвижен декоративен ефект. Такива са таваните в Сарафската, Есовата, Бутиловата, Мандовата и Николиевата къща. Друг метод за образуване на таванната розета, характерен за самоковския край, е плътното долепяне на есовидни по форма пластифицирани елементи. Около получената сложна геометрична фигура е подредена и цялата останала декорацИя на тавана, която също е подчинена на този подход. Освен за самоковските къщи този метод е приложен и в къщата на Георги Измирлиев в Благоевград. При варианти на тези два подхода пластична организация в самоковския район съществува и голямо разнообразие от резбено-столарски композиции на таванната украса. Този тип резбено-столарска композиция за района на Копривщица, Карлово, Пловдив са характеризира с профилирани дървени елементи, организирани в непрекъсната лента, кръжаща около центъра и описваща широки, пресичащи се взаимно полуокръжности (Марковата къща в Копривщица, Бухаловата къща в Карлово, къщата на Гидиков в Пловдив). Наблюдават се разнообразни решения в композирането, но преобладаващият организиращ елемент е окръжността, независимо дали цяла, или част от нея. Визуалното въздействие е засилено от пластичните акценти по виещата се лента, а допълнителните форми и фигури приобщават пластичността на тавана към цялостния интериор на архитектурното помещение.

Към средата на XIX в. наред с разработваните в традиционния тип жилище от всички региони плоски тавани пловдивската къща се явява поръчител на обемни такива. Разработените и развити в две и повече нива пластично резбовани тавани дообогатяват пространственото си и художествено въздействие. Благодарение и на тази си особеност пловдивският тип къща се вписва в новия тип формираща се възрожденска художествена култура, продиктувана от промяната в отношението на българската търговска буржоазия към къщата и нейния интериор. Няколко са мотивите на тази нова социална прослойка да търси услугите на резбарското творчество в лицето на резбованите тавани. Първичната радост от битието, постигнатата хубост и емоционално въздействие, заклинателно-магичните послания на използваните мотиви на резбените тавани свидетелстват за естетизма и обществения престиж на собствениците им. Израз на промяната в отношението е даден чрез отдалечаване от народното разбиране за предназначението и ролята на това изкуство, което се превръща и в носител на аристократизъм.

Архитектурни заемки от Пловдив и Асеновград се проектират и в родопската къща около средата на XIX век. Въпреки това тя остава вярна на местните строителни традиции, съответстващи на светоусещането на родопчанина. Тези обстоятелства характеризират както родопската жилищни архитектура, така и дървените тавани в нея. За формообразуването на таваните от района са характерни както заемки от пловдивския тип таванни „огледала“, така и склонност към по-опростени структури. Пример за такова опростено решение е подходът с вписването на квадрати един в друг квадрати. Чрез удвояване на страните на квадратите и вмъкването на допълнителни геометрични или флорални елементи се постига търсеният декоративен ефект. По този начин родопските тавани и техните централни мотиви са пример за това как с прости изразни средства се постигат високи художествени и естетически резултати. Друга характерна черта на родопските тавани е наличието на ярки цветове поради слабо застъпената резба. Пример за това са обогрените полета от централния мотив на Пангаловата къща.

Разнообразието от тавани във възрожденските къщи е голямо и не може да бъде обхванато всестранно и цялостно. С очертаването на няколко региона не се изчерпва многообразието на художествените решения. Оригинални тавани са запазени по всички краища на страната. Обединява ги майсторският усет за композиция, пластичност и съотнасяне и в същото време са индивидуален израз на подход към светоусещането на автора. Независимо дали са изработени чрез дълбока и ажурна резба (тавани в Банско, Гоце Делчев, Кюстендил), или са такива, при които резбата е изместена от столарската работа, те носят духа на своето време.

Тавани, изпълнени чрез столарски елементи и образуващи мозаична структура – съставени са от множество малки плоскости, обковани по ръбовете с тънки летви. Тук основополагащ е геометричният принцип, но въображението на автора разчупва по уникален начин контактните точки на тези геометрични елементи (триъгълници, правоъгълници) и ги организира в многообразие спрямо индивидуалността на средата. Примери за това са таванът от сарая на Гераите в с. Върбица, Преславско, и таванът, съхраняван в Градския музей в Лом. В тези тавани се наблюдават похвати и продължават линия, позната от Констанцалиевата къща в Арбанаси. Друг тип подход при създаване на резбени тавани е художествената интрепретация на природата. Такива са натуронаподобителните таванни „огледала“ в Хекимската къща, Кюстендил, в къщата на Градския музей в Гоце Делчев, в Хаджипеневата и Есовите къщи в Самоков и др.

През епохата на Възраждането резбените тавани освен в жилищната архитектура са широко разпространени и оценени от много църкви и манастири. Подходящо се вписват в пространствата на преддверието и наоса, в частност централния или страничните кораби. Дори има сведения, че соларната розета като централен мотив след трансформация в смисловото ѝ значение стига до изгряването си на иконостаса – над царските двери или венчилката. Различни в посланието си, тези слънца са сходни в своите пластично-структурни и композиционни особености. При църковните резбени тавани също се наблюдават вариации на изпълнението – от столарски прояви до пластична и богата планова резба. Осезаеми разлики като пластичен регистър и семантика на таваните между жилищната и църковната архитектура не се отбелязват. Орнаментиката, композирането на мотивите и пластичните им особености са сходни. Като пример за опростен столарски подход на изграждане на таванните розети могат да се посочат тези от галерията на самоковската митрополитска църква. Като такива с пластична резба, от своя страна, се отбелязват таваните от преддверието на етрополската църква „Св. архангел Михаил“, този от наоса на сопотската църква „Св. ап. Петър и Павел“ и други. Пример за сходството между таваните от домашния интериор и този на църквата е мотивът от срязана диня. Обагрена отвън в зелено, а отвътре в наситено червено, умело моделирана, тя присъства като централен мотив както в тавана на преддверието в църквата „Св. архангел Михаил“ в Етрополе, така и в Мандовата къща в Самоков. Появата на изображения на херувими, серафими или спускаща се отгоре благославяща ръка не е строго обвързана с храмовата архитектура. Такива образи се наблюдават и в светския интериор. Пример за това е Пангаловата къща в Смолян със своите изображения на херувими в полетата на централната розета.

Резбените тавани са характерна проява на възрожденско светоусещане и естетика. Художественият процес при оформянето на декоративните тавани се дообогатява от взаимодействието между изграждането на традиционния тип къща и новопоявилата се възрожденска жилищна архитектура. По този начин осмислена, преобразена и доразвита, традицията продължава да присъства в творчеството на резбаря от епохата на Възраждането.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, В. и колектив.** Панорама на възрожденските приложни изкуства. С., 1998. [Angelov, V. i kolektiv. Panorama na vazrozhdenskite prilozhni izkustva. S., 1998.]
- Арбалиев, Г.** Българската възрожденска къща и нейната украса. С., 1974. [Arbaliev, G. Balgarskata vazrozhdenska kashta i neynata ukrasa. S., 1974.]
- Георгиева, Б., Ст. Матеев.** Пловдивски тавани. С., 1965. [Georgieva, B., St. Mateev. Plovdivski tavani. S., 1965.]
- Златев, Т.** Българската къща през епохата на Възраждането. С., 1955. [Zlatev, T. Balgarskata kashta prez epohata na Vazrazhdaneto. S., 1955.]
- Мавродинов, Н.** Българската резба. // Земя и хора. 1947, №7. [Mavrodinov, N. Balgarskata rezba. // Zemya i hora. 1947, №7.]
- Мавродинов, Н.** Изкуството на Българското възрождане. С., 1957. [Mavrodinov, N. Izkustvoto na Balgarskoto vazrazhdane. S., 1957.]
- Милчева, Хр.** Разговор за дърворезбата. С., 1989. [Milcheva, Hr. Razgovor za darvorezбата. S., 1989.]
- Пеев, Х.** Пловдивската къща през епохата на Възраждането. С., 1960. [Peev, H. Plovdivskata kashta prez epohata na Vazrazhdaneto. S., 1960.]
- Рошковска, А.** Самоков. Паметници на културата. С., 1977. [Roshkovska, A. Samokov. Pametniitsi na kulturata. S., 1977.]